

Курбатов А.В., *Кожевенная терминология и материальная культура*, (w:) *Древние ремесленники Приуралья. Материалы научной конференции*, Ижевск 2001, s. 399-416.

Przedmiotem rozważań A.V. Kurbatova jest terminologia związana z obróbką skóry i wyrobami skózanymi zawarta w średniowiecznych i nowożytnych źródłach pisanych. Jako historyk kultury materialnej, bazujący na źródłach archeologicznych oraz własnych doświadczeniach badawczych nad rozwojem skórnictwa w średniowieczu i okresie nowożytnym, w oparciu o wyniki badań leksykalnych, Autor rozpatruje trzy podstawowe zagadnienia: rozwój wytwórczości skórzanej i skórnictwa we wczesnym średniowieczu, zasadnicze momenty przemian technologicznych w rzemiośle skórnym, uchwytnie w materiałach archeologicznych w końcu XIII – XIV wieku oraz w 2. połowie XVI stulecia. Autor zakłada także, iż zauważalna w źródłach z tego samego okresu różnorodność terminologiczna odzwierciedla różny poziom rozwoju wytwórczości skórnicy oraz istnienie odrębnych „specjalizacji” w obrębie rzemiosł skórnicy. Podjętą problematykę Autor rozpatruje w kilku punktach – podrozdziałach artykułu. A.V. Kurbatov wychodzi z założenia, iż niewielki i niezmienny zasób terminologii związanej z nazewnictwem surowca i produkcji skórnicy w źródłach pisanych z okresu wczesnego średniowiecza znajduje swoje odzwierciedlenie w „technologicznie słabym” rozwoju produkcji rzemieślniczej obserwowanej przez pryzmat materiałów archeologicznych.

Rozważania rozpoczynają *Потребности в новом осмыслении материала*. Autor zwraca uwagę, iż nazwy przedmiotów ze skóry, zwłaszcza obuwie skórzane, zostały już w pełni zebrane i przedstawione przez językoznawców, lecz ogromny przyrost materiałów archeologicznych z jednej strony oraz publikacje regionalnych słowników języka rosyjskiego z drugiej powodują konieczność ponownego przyjrzenia się dawnym ustaleniom. W ostatnich latach ukazały się także prace, w których badacze konfrontują informacje ze źródeł pisanych z materiałami archeologicznymi pozyskiwanymi w trakcie systematycznych badań wykopaliskowych.

Najwięcej uwagi A.V. Kurbatov poświęcił omówieniu nazw surowca skózanego przytacza-

nych w źródłach pisanych (punkt 3.: *Сырье*). Szczególnie interesujące są zawarte w najstarszych źródłach nazwy *кожа, черевие, язно, усма* i *хозь* (z różnymi wariantami zapisu). Tę znaczną wielorakość nazewnictwa surowca skózanego badacze próbowali objaśniać w różny sposób. W opinii jednych nie ma różnicy pomiędzy wyrażeniami *кожа* i *усма*. Inni uważają natomiast, że termin *кожа* oznacza surowiec przed wyprawą, zaś *усма* lub *усние* to materiał gotowy do wyrobu przedmiotów, najczęściej szewskich. Stąd *кожемяк* to rzemieślnik zajmujący się wyprawą skór (garbowaniem), zaś *усмошвец* to szewc – rzemieślnik szyjący z *усмы*. W opinii A.V. Kurbatova dokładna analiza tekstów źródłowych, wsparta wynikami badań archeologicznych, podważa takie rozumowanie. W świetle przytaczanych przez Autora przekazów *кожа* to zarówno surowiec skórzany, jak i materiał *выделанный на пергамен*. Dwojakie znaczenie ma także wzmiankowany w tekstach termin *усма (усние)*. W zapisach pojawia się jako surowiec podlegający kwaszeniu, co pozwala przypuszczać, że chodzi o surowiec niewyprawiony, lub też jako produkt *творения*. Wyraz *усьмь* tłumaczony jest także po prostu jako skóra „surowcowa”. Są to ważne ustalenia z punktu widzenia badaczy zajmujących się początkami rzemiosł, tj. wytwórczości o znamionach „uzawodowienia”, w ośrodkach wczesnomiejskich.

Niejednoznaczny jest także wyraz *хозь*, wywodzący się od słów *кожа* i *коза*, zdaniem językoznawców oznaczający zarówno surową skórę, jak i garbowaną skórę kozią. Dopiero w XVIII-XIX wieku utrwaliło się *хозь* lub *хазь* na określenie najbardziej trwałej części skóry z grzbietu konia. W tym znaczeniu terminy te używane są także we współczesnym rzemiośle skórnym. Niektórzy z badaczy uważają, że słowo *хозь*, pojawiające się w źródłach do XIII wieku, należy tłumaczyć jako „skóra końska”, a dopiero w źródłach późniejszych jako „końska skóra garbowana, podobna do safianu” lub także „wyprawione końskie podogonie”, zaś w XIX wieku upowszechniło się znaczenie *хозь* jako „koźla, garbowana skóra, safian”. Zdaniem

A.V. Kurbatova, źródła pisane z różnych okresów dziejów jednoznacznie potwierdzają długotrwały okres funkcjonowania terminu *хозъ* jako skóry z tylnej części konia lub w ogólniejszym znaczeniu jako końska skóra w ogóle. Obok wymienionych określeń w przekazach pojawiają się ponadto *язно* – skóra, *язнаръ* – skórnik, *язнень* – skórzany oraz prasłowiańskie *азьно* – skóra kozła. Spotyka się także pochodzące od *шкура* wyrażenie *шкурат*, oznaczające skórę garbowaną.

Kolejny problem stanowi ustalenie relacji pomiędzy nazwą surowca a nazwą rzemieślnika zajmującego się obróbką surowej skóry bądź szyciem wyrobów. Na przykład w opinii niektórych językoznawców *усмошвиецъ* to rzemieślnik, który nie tylko szył obuwie, ale też sam wyprawiał skórę. Tworzenie nazw rzemieślników wykonujących różnorodne czynności związane z obróbką skóry na różnych etapach przebiegało dwutorowo. Starszym zjawiskiem, ze względu na ogólnosłowiański zasięg, wydaje się tworzenie nazw rzemieślników od nazw skóry, młodszym natomiast od nazw wyrobów. Zakłada się, że pochodzenie nazwy rzemieślnika od nazwy surowca, a nie od czynności w procesie obróbki skóry odnosi się do okresu rzemiosła „przedprofesjonalnego”. Jeśli się zgodzić z tym poglądem, nazwy *кожмяк* i *усмошвиецъ* w staroruskich tekstach nie oznaczają rzemieślników o wąskiej specjalizacji, a tylko zwykłe zajęcia związane z obróbką skóry. Autor przyznaje rację poglądom tych badaczy, którzy uważają, że garbowanie skór i szycie z nich wyrobów związane są z jednym i tym samym rzemieślnikiem. Istnieją wszakże opinie opozycyjne, że w XII-XIII wieku doszło do oddzielania garbarstwa od szewstwa z powodu znacznego zwiększenia popytu na produkcję skórnicy. Niezależnie od tych interpretacji w źródłach pisanych można zaobserwować prawidłowość w rozdzielaniu surowca na „surowy” i „wygarbowany”. A.V. Kurbatov zwraca jednakże uwagę, że użycie odpowiedniego terminu zależy także od percepcji tłumacza i kopisty.

W gramotach nowogrodzkich, datowanych na 2. połowę XIV wieku, powtarza się inne słowo na określenie skóry – *тимо* lub *тим*, które uważa się za starą nazwę safianu. Jednakże w starszych tekstach to słowo nie jest znane. Spotyka się je natomiast w gramocie z XVI wieku. W tym czasie

w Nowogrodzie istnieć miało 8 *тимошников*. Jednakże słowo to nie przetrwało nawet do XIX wieku, także w dialektach. Warto zwrócić uwagę, że w gramotach z końca XIV stulecia *тим* – safian (garbowana kozła skóra) wymienia się wśród przedmiotów należących do zamożniejszych mieszkańców Nowogrodu. Uwagę zwracają także wyrażenia zawarte w nowogrodzkich gramotach datowanych na lata 20.-30. XIV stulecia, między innymi *кожа деланая, 2 неделаны кожи, 5 телянь, 5 овьцинь, 3 хомоуты рьмяны*. Autorzy opracowania uważają, że w tym przypadku *кожа деланая* oznacza *кожа дубленая*, tj. skóra, która przeszła proces garbowania i jest gotowa do wyrobu przedmiotów. Wyrażenia *деланая кожа* i *делать кожу* występują w źródłach XVII-wiecznych. W gramocie z połowy XIV wieku znalazł się także wyraz *дубеницы*, który odczytano jako „rękawice” wykonane z *дубленной кожи*, a zawarte w tej samej gramocie słowo *измази*, bez zakończenia „-цы”, oznaczać miało *смазной товар*. W źródłach XIX-wiecznych *смазной товар* to jucht, z którego szyje się *смазные сапоги*, tzn. mizdrą do środka, smarowane czystym dziegciem lub tranem, bądź towar całkowicie wykończony – *окрашена бахтрама*. Obmazywanie obuwia dziegciem uważa się za ruski zwyczaj, nigdzie więcej niespotykany. Zarówno malowanie skóry, jak i obmazywanie dziegciem gotowych wyrobów nie było znane w recepturach do XIV wieku. Do tego czasu znany był tylko *простяк*.

W konkluzji Autor stwierdza, że używanie licznych nazw dla określenia skóry w przekazach staroruskich nie oznacza jeszcze rozdzielenia skórnictwa na odrębne rzemiosła ze względu na użytkowany surowiec lub sposób garbowania skóry. Użytkowanie różnych określeń wynika raczej z regionalnych tradycji lub kompetencji kopistów tekstów. Za „specjalistyczne” można tylko uznać wyrażenia *деланая* i *неделаная* skóra. Dopiero w XVI wieku mówić można o wąskich specjalnościach skórnicy, co znajduje swoje odbicie w tekstach źródłowych.

W następnym punkcie (*Инструментарий и оборудование*) A.V. Kurbatov analizuje zapiski na temat narzędzi i wyposażenia pracowni skórnicy. W przytoczanych przez niego cytatach znalazły się wszystkie narzędzia niezbędne do rozkro-

ju skóry i szycia obuwia. Wymienia między innymi *резаникъ* – nożyk szewski, *коюга* – drewniane kopyto, *шило* – szydło, *меры сапожные* – szablony. Wszystkie te przedmioty znane są także z badań wykopaliskowych. Uważane są za uniwersalne narzędzia (z wyjątkiem kopyt i szablonów), występujące w niezmięnionej postaci na przestrzeni całego II tysiąclecia naszej ery. W starszej literaturze na tej podstawie sformułowano pogląd o stabilizacji i niezmienności technologii rzemiosł skórnicych. Zdaniem Autora jedynie kopyto szewskie można zaliczyć do grupy „specjalistycznych” przyborów szewskich, odgrywających specyficzną rolę w produkcji obuwia. Termin *коюга* spotyka się jeszcze w źródłach z XIII-XV wieku, ale w powszechne użycie weszło *сапожное дерево*. Autor zaznacza, że w XV-XVII stuleciu w podobny sposób określano np. *дерево иконное*.

Z wytwórczością skórniczą wiąże się *тиан кожевнической*, wyrażenie oznaczające każdą garbarską, w której odbywało się garbowanie właściwe skóry lub też inne poprzedzające go czynności. Występowanie tego typu urządzeń w miastach ruskich w XI-XIV wieku jednoznacznie potwierdza odkrycia archeologiczne oraz źródła pisane. W źródłach XVII-wiecznych spotyka się bardziej konkretną nazwę *дощан*. Dla czasów późniejszych charakterystyczne są „nazwy profesjonalne”: *наметь* – szablon wykroju oraz *юра* – narzędzie w rodzaju szydła, *дорожникъ* lub *басма* – narzędzie do wytłaczania oraz *дощань* – każd garbarska.

W kolejnym punkcie, *Приемы работы*, Autor zwraca uwagę, iż ocena technologicznego poziomu rozwoju rzemiosła skórnicychego w średniowieczu na podstawie współczesnych danych etnograficznych może prowadzić do błędnych, jego zdaniem, wniosków. Jako przykład podaje XII-wieczny zapis podróży apostoła Andrzeja do ziemi nowogrodzkiej. Znajdujące się tam wyrażenie *квас усниян* skłoniło niektórych badaczy do wniosku, iż już w XII-XIII wieku istniało zaawansowane technologicznie garbarstwo. Jednakże wyrażenie to, oznaczające rozmiękczenie w celu szybkiego i dokładnego usunięcia ze skóry pokrywy włosowej, nie jest tożsame ze znanym z etnografii *квасом*, służącym do garbowania skóry. A.V. Kurbatov przytacza także XIII-wieczny przekaz na temat posługiwania się kopytem szewskim, z którego wynika,

że *коюга* używana była podczas zszywania elementów wierzchu z podeszwą, a nie tylko do wykańczania zszytego obuwia, jak uważają niektórzy badacze. Skłania to do wniosku, że same nazwy narzędzi i wykonywanych czynności nie mogą świadczyć o istnieniu profesjonalnego rzemiosła.

Sporo miejsca zajmuje omówienie nazw obuwia. W podrozdziale *Обувь* Autor przywołuje nazwy przedstawione w literaturze przedmiotu oraz w źródłach pisanych. Słowa *сапог*, oprócz zwyczajowego znaczenia „obuwie z wysoką cholewą”, używa się także w znaczeniu „podeszwa z rzemieniami” lub ogólnie na oznaczenie ogółu obuwia. Najczęściej jednak spotyka się słowa *обувь*, *обувенье*, *обуца*. Dla Autora ważne są ustalenia, że nazwy obuwia w źródłach staroruskich w znacznej części reprezentują różne warianty słowa *обувь* i nie mają one wyraźnego związku z określonymi formami obuwia, znanymi z wykopalisk archeologicznych. Słusznie, zdaniem Autora, zwraca się uwagę na znaczny wpływ terminologii bizantyjskiej na leksykę staroruską. Słowa *обувь*, *обутие*, *обувение*, *онуча*, *онуша* oznaczają obuwie i płócienne owijki w ogóle; *плесница* w znaczeniu *сандалия* lub *калига* – *башимак*, *прабошьнь*, *сандалия* oraz *черевие*. Określenie *черевие* występuje najczęściej w znaczeniu *поршень*, *мягкий башимак*, *туфля*, *полусапожок*. Podobne wielorakie znaczenie miało także słowo *сапог*. Wyraz *поршень* częściej wzmiankowany jest w źródłach pisanych od połowy XVI wieku, zaś *черевие* od XIV stulecia na oznaczenie obuwia z osobno doszywaną podeszwą. Pojawiający się w XV-wiecznych źródłach wyraz *черевики* oznacza natomiast obuwie z jednego kawałka skóry „zdjętego z brzusznej części zwierzęcia”. Nazwa ta szeroko rozpowszechniona wśród Słowian wschodnich i zachodnich przyjęła się na określenie „miękkiego, najpewniej kobiecego, wieloczęściowego obuwia”. A zatem *черевие* i *черевики* to dwa różne typy obuwia.

Interesująco przedstawia się nazwa *боты*, która pojawia się w zapisie z XI wieku. W opinii A.V. Kurbatova tak wczesne pojawienie się tej nazwy wynika z gorliwości kopisty, przepisującego tekst pierwotny, który w miejsce „archaicznego” wyrazu wstawił jemu współczesny. Typ obuwia określany tym terminem charakterystyczny jest dopiero od połowy XVI wieku. Niektóre wyrazy pier-

wotnie oznaczające obuwie skórzane, np. *лапоть*, w nowożytnych zapisach oznaczają odzież w ogóle lub odzież świąteczną, rzadko używaną. Większa liczba nazw obuwia pojawia się w źródłach z XIV-XV wieku.

W podsumowaniu swoich wywodów A. V. Kurbatov stwierdza, że w źródłach pisanych z XI-XIV wieku nie ma wyrażen, które można by odnieść do „profesjonalnego” rzemiosła skórniczego. Początki szerzenia się specjalnej terminologii skórniczego sięgają XV wieku, a upowszechnienie XVI stule-

cia. Znaczny wpływ na rozwój „specjalistycznej terminologii” i jej rozprzestrzenienie się wiązać można z przyswajaniem określonych „bloków kultury pochodzenia zachodniego” w XIV i XV wieku, a następnie w XVI i XVII stuleciu, w okresie zacieśniania związku Rusi z krajami Europy Zachodniej. Na koniec Autor stwierdza, że materiały archeologiczne oraz wyznaczone w oparciu o nie etapy rozwoju rzemiosła w ruskich miastach odpowiadają okresom wyróżnionym w oparciu o badania językowe.

Anna Bogumiła Kowalska

Adres Autora:

Mgr Anna Bogumiła Kowalska
Instytut Archeologii i Etnologii PAN
Pracownia Archeologiczna w Szczecinie
ul. Kuśnierska 12/12a
70-536 Szczecin

